

3. राष्ट्रीय सत्ता

9. राष्ट्रीय सत्तेच्या व्याख्या सांगून निश्चित धटक स्पष्ट करा.

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील राष्ट्रीय सत्ता ही एक अतिशय महत्त्वाची संकल्पना आहे. राष्ट्रीय सत्तेची भोवती च संपुर्ण आंतरराष्ट्रीय राजकारण फिरत असते. जगातील सर्वच देश राष्ट्रांची सत्ता वाढवण्याचा जोपासनाचा व तिचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करतात. राजकारण हा सत्तेचा खेळ असतो. या सत्तेच्या खेळात सहभागी असणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्राला सत्तेची आवश्यकता असते. राष्ट्रांच्या सत्तेवरच प्रत्येक राष्ट्राचा दर्जा ठरतो. सत्ता हे सामर्थ्याचे शास्त्र असते. राष्ट्रांची सत्ता निर्माण करता येत नाही. तर ती आपोआप निर्माण होते असे मॉर्गेनिथॉ म्हणतो.

कौटील्य, सॉक्रेटिस, प्लेटो, अरिस्टॉटल, मॅकेव्हली, थॉमस हॉगज, हेगेल, रॉबर्ट टाल, हेरोल्ड लॉस्वेल, कॅटलीन. चार्ल्स मेरियम या सर्वांनी सत्ता या संकल्पनेविषयी सखोल चिंतन केले. 'Politics among Nations' या ग्रंथात मॉर्गेनिथॉ ने सत्ता संकल्पनेविषयी वास्तववादी दृष्टीकोन मांडला.

* राष्ट्रीय सत्तेच्या व्याख्या :-

राष्ट्रीय सत्ता ही एक व्यापक संकल्पना आहे. राष्ट्रांच्या सत्तेचे अस्तित्व विविध धटक व पातळ्यांवर अवलंबून असते. आर्थिक सत्ता, सामाजिक सत्ता, राजकीय सत्ता, धार्मिक सत्ता, व्यक्तीची सत्ता, संस्थेची सत्ता, कायद्याची सत्ता अशा विविध रूपात राष्ट्रांची सत्ता असते. याचा अर्थ सत्ता ही अनुभवजन्य संकल्पना आहे. देश, काळ, स्थळ व परिस्थितीनुसार सत्ता बदलत असते. गतिशील असणा-

या सत्तेच्या व्याख्या खालील प्रमाणे सांगता येतील
1) मॉर्गन यांच्या मते :- "एका व्यक्तीद्वारे इतर व्यक्ती
किंवा समुहाच्या मन, विचार व कृतीवर नियंत्रण
ठेवण्याची प्रक्रिया म्हणजे सत्ता होय."

2) हार्टमन च्या मते :- "सत्ता म्हणजे राष्ट्रीय हित
साध्य करण्याची क्षमता होय."

3) अब्राहमच्या मते :- "निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग
म्हणजे सत्ता होय."

4) रॉबर्ट टाल च्या मते :- "सत्ता म्हणजे प्रभाव
पाडण्याची क्षमता होय."

5) प्रा. लक्ष्मण भार. वी. यांच्या मते :- "आपले विचार
व धोरण कृतीत आणण्यासाठी इतर राष्ट्रांना
प्रभावीत करण्याची कुला व क्षमता यांच्या संगम
म्हणजे राष्ट्रीय सत्ता होय."

राष्ट्रीय सत्तेच्या वरील सर्व व्याख्या
राष्ट्रीय सत्तेचे स्वरूप स्पष्ट करतात. चार्ल्स मेरिय
यांनी 1935 साली राजकीय सत्ता नावाचा ग्रंथ
लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी एक स्वतंत्र राजकीय संक
ल्पना म्हणून सत्ता संकल्पना मांडली. फॅटलिन
याने राज्यशास्त्राला सत्तेचे शास्त्र म्हटले. कोण-
त्याही राज्याचे (राष्ट्राचे) प्राथमिक आणि एकमेव
अंतिम ध्येय आपल्या राज्याची सत्ता वाढवणे
आणि ती टिकवण्याची असते. हॉगजच्या मते
सत्ता प्राप्तीची इच्छा निसर्गतानेच मानवात असते

या इच्छेनां शक्ति मूल्यनेच होते. मार्गेन यांच्या मते सत्ता संघर्ष वैश्विक व अनुभवजन्य आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा तत्कळ उद्देश सत्ता प्राप्तीचच असतो.

* राष्ट्रीय सत्तेचे निदर्शक घटक :-

आधुनिक काळात सत्ता हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील महत्त्वान्या घटक आहे. प्रत्येक राष्ट्राचे श्रेष्ठत्व सत्तेवरच अवलंबून असते. ज्या राष्ट्राची शक्ती अधिक असते ते राष्ट्र तीव्र गतीने आपले उद्देश साध्य करते. कोणत्या राष्ट्राची शक्ती / सत्ता किती आहे याचे निश्चित मोजमाप करता येत नाही. राष्ट्राच्या सत्तेची कल्पना त्या राष्ट्राकडे उपलब्ध असलेल्या राष्ट्रीय सत्तेच्या घटकावर व प्रत्येक घटकाचा योग्य वापर करण्यावर निश्चित असतो.

1) भौगोलिक घटक :-

मार्गेन यांच्या मते देशाचे परराष्ट्र धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध भौगोलिक स्थितीद्वारे निश्चित होतात. नेपोलियनच्या मते, देशाचे परराष्ट्र धोरण त्या देशाचा भूगोल ठरवतो. राष्ट्राच्या भौगोलिक स्थानात आकारमान (क्षेत्रफळ), हवामान व स्थान यांचा समावेश असतो.

जगामध्ये अनेक राष्ट्र आकाराने लहान व मोठी आहेत. आकारमानाच्या दृष्टीने रशिया जगात सर्वात मोठा आहे. तर क्वीबेन हे आकारमानाने जगात सर्वात लहान राष्ट्र आहे. आकारमान मोठा असलेला देश संरक्षण, नैसर्गिक साधन संपत्ती, लोकसंख्या, अन्नधान्य खनिज संपत्ती इत्यादी दृष्टीने उपयुक्त असतो.

भौगोलिक दृष्ट्या सक्षम असलेल्या देशात अन्नधान्य व खनिज संपत्ती विपुल प्रमाणात असते ज्या देशाच्या भौगोलिक सिमा निसर्गनिर्मित साधनांनी परिपक्व असतात. तो देश संरक्षण सिद्धतेवर अधिक अर्च न करता विकास कामावर खर्च करतो. परिणामतः त्याची राष्ट्रीय शक्ती अधिक बलशाली होते.

2) आर्थिक घटक :-

राष्ट्राची शक्ती वाढवण्यात आर्थिक घटकांची महत्त्वाची भूमिका असते. वर्तमानात राष्ट्रांच्या शक्तीचे मोजमाप आर्थिक निकषांच्या आधारावर होत आहे. दोन देशांच्या संबंधाला आर्थिक स्वरूप प्राप्त झाले. प्रत्येक राष्ट्र संबंधाच्या माध्यमातून आर्थिक हित संबंधाचे संरक्षण कुरण्याचा प्रयत्न करत आहे. इंग्लंड, अमेरिका, रशिया, इटली, फ्रान्स, कॅनडा अशा विविध राष्ट्रांन आर्थिकतेच्या शाह्याने आपली शक्ती वाढवली आहे. याच स्पर्धेत भारत, चिन, ब्राझिल, दक्षिण आफ्रिका इझ्रायल, इंडोनेशिया, सिंगापूर, ऑस्ट्रेलिया अशा अनेक राष्ट्रांनी सहभाग घेऊन आपले प्रभुत्व सिद्ध केले.

3) नेतृत्व :-

राष्ट्राच्या शक्तीला वृद्धीगत करण्यात राजकीय नेतृत्वाचा वाटा महत्त्वाचा असतो. हिटलर, मुशोलिन, नेपोलियन बोनापार्ट, चर्चील, रुझवेल्ट, जॉर्ज बुश, वाल्दीमर पुतीन, शिनजेपिंग, महात्मा गांधीजी, पंडीत नेहरु, इंदिरा गांधी, अटल बिहारी

वाजपेयी, नरेंद्र मोदी इत्यादी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रभावी नेतृत्वाचा उल्लेख करता येता या सर्व नेतृत्वांनी त्यांच्या काळात आपल्या राष्ट्रांच्या सत्तेला अधिक मजबूत करू शकले. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील राष्ट्रांचे महत्त्व वाढत आहे.

4) लष्करी क्षमता:-

लष्कर, अत्याधुनिक शस्त्र अस्त्रे, लष्करी तळे, अण्विकु क्षेपणास्त्रे, युरेनियम इत्यादीच समावेश राष्ट्रांच्या लष्करी क्षमतेत होतो. लष्करी क्षमता युद्धामध्ये राष्ट्रांच्या विजयाला आवश्यक असते. भूदल तटदल, आणि वायुदलांची प्रभावी संख्या, शस्त्रसज्ज सैनिकी प्रशिक्षण, आधुनिक शस्त्र अस्त्रे, कर्तव्यदक्षता, क्षेपणास्त्रे, अवकाशयान, जैविक व रासायनिक शस्त्रे, पाणबुड्या, अणुबॉम्ब, लढाऊ विमाने व अण्वस्त्रे इत्यादी घटकांवर लष्करी क्षमता अवलंबून असते. लष्करी क्षेत्राशी संबंधित घटकातील प्रगतीमुळे राष्ट्र प्रबळ व शक्तीशाली बनते. परकीय आक्रमणात समर्थपणे तोंड देण्यासाठी राष्ट्राने लष्करी क्षेत्रात स्वयंपुराहणे आवश्यक असते.

5) लोकसंख्या:-

लोकसंख्या हा प्रत्येक राष्ट्राच्या सत्तेचा मुख्य आधार आहे. राष्ट्रांच्या सत्तेसाठी आवश्यक घटकांचे विभाजन भौतिक घटक व मानवी घटक असे केले जाते. यापैकी लोकसंख्या हा मानवी घटक आहे. लोकसंख्येचे प्रमाण किती असावे हे निश्चित नाही. परंतु ते संख्यात्मक आणि गुणवत्ता

दृष्ट्या महत्त्वाचे असते. प्लेटोने 5040 व अरिस्टॉटलने 10,000 लोकसंख्या आदर्श राज्याच्या बांधणीसाठी आवश्यक असल्याचे सांगितले. लोकसंख्येच्या दृष्टीने मोठी असलेली राष्ट्र जगातील इतर राष्ट्रांवर आपला प्रभाव पाडू शकतात. परंतु अशा देशांच्या भूभाग ही लोकसंख्येच्या प्रमाणाने असावा वाढत्या लोकसंख्येच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करूया इतक्या संपन्न भूप्रदेश असावा. अन्यथा देशांतर्गत वेशजगारी दारिद्र्य यासारखे प्रश्न निर्माण होऊन देश अस्थिर वनेल. अधिक लोकसंख्या असलेली राष्ट्र संरक्षणाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण असतात. राष्ट्रांची लोकसंख्या सुशिक्षित, चारित्र्यसंपन्न, प्रशिक्षित, संशोधक, कुतूब्यदक्ष, राष्ट्रभक्त अशी असावी. जेणेकरून मानवी संस्थापन विकसित होईल. गुणात्मक दृष्ट्या अधिक संपन्न असलेल्या लोकांमुळे राष्ट्र पुढतशील वनेते.

6) विचारसरणी:-

प्रत्येक स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्राने एक तत्वज्ञान व विचारसरणी असते. या विचारसरणीची जडन घडन त्या देशाची संस्कृती, इतिहास, परंपरा, धार्मिकता व नैतिकता इत्यादींच्या माध्यमातून घडत असते. या विचारसरणीचे स्वरूप सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, नैतिक असू शकते. भांडवलवाद, समाजवाद, साम्राज्यवाद, उपयुक्ततावाद, उदारमतवाद, व्यक्तीवाद अशा विविध विचारसरणी आहेत. प्रत्येक राष्ट्र एका विचारसरणीचा आधार घेऊन राजकीय व्यवस्थेला अधिकमान्यता मिळवून घेते. विचारसरणी मानवी जीवन समाज व शासनाशी संबंधित विचारांचा समुह

आहे. या विचारसरणीमुळे जनता, समाज व राष्ट्र
 प्रश्नाला सोडवून लोफकुल्याणाचा मार्ग सांगितला
 जगात अनेक विचारसरणीनी आपला प्रभाव टाकला
 आहे. उदा:- साम्यवाद, फॅसीझम, नाझीझम, गांधी
 मार्क्सवाद, राष्ट्रवाद, लोफशाही, लोफशाही
 समाजवाद, अलिप्ततावाद, भांडवलवाद, समा
 वाद, वसाहतवाद, साम्राज्यवाद इत्यादी.
 अलिप्तता काळात दहशतवाद, पर्यावरणवाद,
 स्त्रियां, बहुसंस्कृतीवाद, उदारीकरण, जागतिकीकरण,
 स्वाजगीकरण, विश्वराज्य, मानवतावाद अशा अनेक
 विचारसरणी दोन देशांच्या संबंधाला प्रभावित करून
 राष्ट्रीय निर्णयावर प्रभाव टाकून आपले हितसंबंध साध्य
 करून घेतात.

7) नैसर्गिक साधनसंपत्ती :-

प्रत्येक राष्ट्राच्या सत्तेला दिशा देण्यात नैसर्गिक
 साधनसंपत्तीचा महत्त्वाचा वाटा असतो. अन्नधान्य,
 सोने, चांदी, कोळसा, लोखंड, युरेनियम, अॅल्युमिनियम
 खनिजतेल, या सर्व नैसर्गिक साधनांचा विचार राष्ट्रा
 ची सत्ता वाढविण्यासाठी केला जातो. प्रत्येक राष्ट्रातील
 लोफसंख्येला पुरेसे अन्न अन्नधान्य आवश्यक असते
 अन्नधान्य नसलेल्या राष्ट्रांना इतरांवर अवलंबून
 राहण्याची वेळ येते. बाहेरील राष्ट्रांकडून अन्नधान्य
 आयात करावे लागते. खनिज द्रव्यांच्या बाबतीत
 कोणतेही राष्ट्र स्वयंपूर्ण नाही. परंतू अमेरिका व
 रशिया या दोन देशांकडे नैसर्गिक साधनसंपत्ती
 विपूल प्रमाणात आहे. लोखंड व कोळसा उत्पादनात
 भारत अग्रेसर आहे. अरब राष्ट्रात पेट्रोलजन्य
 पदार्थांचे साठे अधिक आहेत. या खनिज संपत्तीला

जमिनीतून बाहेर काढण्याची तंत्रज्ञान व कुशलमनुष्य
बळची क्षमता देशाकडे असावी लागते. तसेच या
खनिज द्रव्याच्या वापर साक्षरता व विकृतासाक्षरी करून
घेता येतो. खनिज द्रव्याच्या मुबलकतेमुळे त्याची विक्री
करून पैसे परकीय चलनाचा साठा वाढवता येतो.
आरोग्य, कृषी, व तंत्रज्ञानाशी संबंधित प्रगती
करता येते.

8) तंत्रज्ञानातील प्रगती:-

वे शतक तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रगतीचे
शतक आहे. ²¹ कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक व औद्योगिक
प्रगतीचा तंत्रज्ञान मुख्य आधार आहे. तंत्रज्ञानाच्या
प्रगतीमुळेच अवकाश संशोधन, दळणवळण, संगणक,
माहिती क्षेत्र अशा अनेक क्षेत्रात प्रगती करता येते.
तंत्रज्ञानामुळेच कृषीक्षेत्र, आरोग्य, उद्योग, व्यापार,
प्रशासन, शिक्षण, अभिव्यक्ती, आर्थिक व्यवहार,
अशा अनेक क्षेत्रात प्रगती होत आहे. तंत्रज्ञानातील
प्रगती युद्ध साहित्याला प्रगत बनवते. तंत्रज्ञानातील
प्रगती माहितीचा साठा वाढवते. तंत्रज्ञानातील प्रगती
मानवी जीवन शुद्ध करते. तंत्रज्ञानातील प्रगती
आर्थिक प्रगती करते. तंत्रज्ञानातील प्रगती लोकांचे
वयोमान वाढवते. तंत्रज्ञानातील प्रगती लोकांना यंत्र
बनवते.

वरील प्रमाणे राष्ट्राची शक्ती वाढवणारे
घटक आहेत. बदलत्या काळानुसार या घटकांमध्ये
बदल होत आहेत. आज माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती
माहितीचा साठा, विविध भाषेची जाण, आर्थिक राज
मय, कुशल व परिश्रित लोकसंख्या, सेवा क्षेत्र असे
विविध घटक राष्ट्राची शक्ती बलशाली करण्यात योगदान

न देत आहेत.

* राष्ट्रीय मतेच्या मर्यादाः-

जगातील प्रत्येक राष्ट्रच्या सत्तेला मर्यादित करणारे काही धाटक असतात. या धाटकाची विभागणी खालील दोन भागांमध्ये करता येते.

1) अंतर्गत (राष्ट्रीय)

2) बहिर्गत / बाह्य (मांतरराष्ट्रीय)

वरील दोन्ही मर्यादांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येतो.

1) राष्ट्रीय :-

- अस्थिर शासन

- प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव

- अमम अकार्यक्षम राजकीय नेते

- विविध सामाजिक राजकीय व धार्मिक गट

- आर्थिक परावलंबित्व

- सक्षम लष्कराचा अभाव

- मर्यादपेक्षा अधिक वाढती लोकसंख्या

- बेरोजगारी

- प्रशासकीय दफ्तर दिरंगाई व वाढता भ्रष्टाचार

- नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अभाव इत्यादी.

2) बाह्य मर्यादा :-

- संयुक्त राष्ट्रसंघटना

- जागतिक बँक

- आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी

- आंतरराष्ट्रीय कायदे

- आंतरराष्ट्रीय न्यायालय

- जागतिक लोकमत

- बुद्धि
- सामुहिक सुरक्षितता
- सत्ता संतुलन
- पर्यावरणीय संतुलन
- दहशतवादाचा प्रसार व निर्मुलन
- विविध प्रादेशिक संघटना

मोठ्या राष्ट्रापेक्षा लहान राष्ट्रांवर अधिक मर्यादा व बंधने येतात कारण लहान राष्ट्रांना मोठ्या राष्ट्रांवर अवलंबून राहावे लागते. मोठी राष्ट्रे छोट्या राष्ट्रांच्या परराष्ट्र दोरणावर व राजनयावर बंधने आणतात त्याच वेळेस राष्ट्रांच्या आक्रमक प्रवृत्तीमुळे ही राष्ट्रांच्या सत्तेवर बंधने येतात.

या सर्व बाह्य व अंतर्गत मर्यादा आणि बंधनांचा विचार करून राष्ट्र आपली सत्ता वाढवण्याचा प्रयत्न करतात.